

cohesie van de gehele elite. Een aparte plek werd ingenomen door het club/kransstelsysteem, een uitgekend systeem om leeftijdgenoten aan elkaar te binden. Jongens en meisjes apart werden door hun moeders tot speelgroepjes geformeerd, die op vaste tijden bij elkaar kwamen, uitstapjes maakten en op latere leeftijd op pad gingen om te dansen. Het was een bindend systeem en afzeggen van een kransavond of -middag werd niet geaccepteerd. Als de jongeren de huwbare leeftijd bereikten, werden de kransgroepjes met elkaar in contact gebracht tijdens ontspanningsavonden. Met dit onderwerp heeft de auteur een belangrijk punt te pakken, dat ze goed uitwerkt in zijn gevolgen voor de socialisatie van de elitekinderen.

Dat de vrouwelijke invloedssfeer zich, zij het indirect, verder uitstreckte dan gezin en huis, blijkt uit hoofdstuk 10 over 'Vrouwen in textiel'. Soms dreef een vrouw zelf een onderneming voor kortere of langere tijd, soms was ze op de achtergrond een bindende factor voor haar mannelijke familieleden. De meeste vrouwen hadden eigen kapitaal, dat ze in de ondernemingen van hun mannen of zonen stopten, waarmee ze eveneens een belangrijke bijdrage leverden. Het boek sluit af met de beschrijving van vier buitenbeentjes, die op hun manier bevestigden wat er eigenlijk van een vrouw in een elite werd verwacht.

Het hele boek is bijzonder rijk voorzien van concrete voorbeelden en bewijzen van bovenstaande visie, in de vorm van citaten uit brieven, egodocumenten of de gesprekken. De lezer moet bereid zijn zich goed te verdiepen in de samenstelling van de verschillende families en hun 'stambomen', maar wie dat doet, krijgt een levendig beeld van de studieobjecten. Prettig is dat de auteur daarbij de wetenschappelijke distantie niet krampachtig hanteert en meestal in menselijke termen over de personen spreekt. Ook de openhartigheid is daarbij opmerkelijk.

Joke Batink

Th. von der Dunk, *Een Pantheon voor Apeldoorn. De plannen voor de bouw van een simultaanerk op Het Loo onder Lodewijk Napoleon* (Zutphen: Walburg Pers, 2001, 127 blz., €13,40, ISBN 90 5730 157 1).

In januari 1795 was de Franse invloed in Nederland een feit. Tijdens deze koude wintermaand stak de Franse generaal Pichegru de bevroren grote rivieren over, op weg naar het centrum van de Republiek der Verenigde Nederlanden; tijdens deze donkere periode aan het eind van de achttiende eeuw werd ook het startsein gegeven voor een serieuze verspreiding van de verlichte opvattingen van filosofen als Montesquieu, Voltaire en Rousseau in Nederland. Vrijheid! Gelijkheid! Broederschap! dat was het adagium waarmee in voortvarende, optimistische streken de contouren van een nieuw tijdperk werden uitgezet. Zaken als democratie, volkssoevereiniteit en de rechten van de mens zouden spoedig tot het vanzelfsprekende sluitstuk van de Nederlandse samenleving gaan behoren; elders zwaar bevochten, maar hier bijna achteloze bijproducten van een bewustzijn dat zich vanaf nu voorgoed in de hoofden van de nieuwe bestuurders had verankerd. De maakbare samenleving was de triomfantelijke slotsom van een lange vaderlandse geschiedenis; eenheid, nationaal besef en een centralistisch gezag vormden de onmisbare ingrediënten voor de realisatie van een dergelijk hooggespannen ideaal. In een samenleving waarin iedere burger zo duidelijk doordrongen moest zijn van rechten maar ook van plichten, ontsnapten ook de schone kunsten niet aan een duidelijke taakstelling. Zij werden belast met een zware taak; niet alleen de 'opvoeding' van het individu verliep via de beschavende kracht van de kunst, maar ook het uiterst abstracte begrip 'nationaal karakter' moest door de kunst afdalen en een concrete, aardse invulling krijgen. Zelfs de komst van Lodewijk Napoleon en het eclectisch vermengen van verlichte opvattingen met autoritair bestuur, konden de hoop en het optimisme

niet de kop indrukken. Tijdens de Franse periode worden de fundamenten gevormd 'waarop een halve eeuw later het gebouw van het moderne Nederland is opgetrokken.' Belangrijke hoofdstukken in het geschiedenisboek van het moderne Nederland worden nu geschreven: het hoofdstuk over het aanwijzen van een officiële hoofdstad, Amsterdam, het hoofdstuk over het invoeren van een nationale munt, de gulden, enzovoorts. Ook wat betreft de cultuurgeschiedenis werden er belangrijke stappen genomen, waarvan het Mauritshuis, de Koninklijke academie van wetenschappen en de Koninklijke Bibliotheek nu nog getuigen.

In dit tijdperk van kopstukken en topstukken vormt de geschiedenis die Thomas von der Dunk ons te vertellen heeft een opmerkelijk accent. Geen geschiedenis van het Belangrijke Gebouw in de Belangrijke Stad, maar het vervreemdende verhaal over een poging-tot-kerkbouw ergens in een klein gehucht op de Veluwe. Getuigt deze geschiedenis van de grenzeloze naïviteit van een vorst of juist van de scherpe intuïtie van een visionair die het aandurfde op de lange tenen van de conventie te gaan staan, als voorschot op een in een verre toekomst te realiseren ideaal?

In het jaar 1806 kocht Lodewijk Napoleon het vervallen buiten van stadhouder-koning Willem III bij Apeldoorn, Het Loo, aan, om het tot zomervernieuwing te transformeren, om het grondig te restaureren en aan haar voeten een nieuw dorp te doen verrijzen. Dit dorp zou verrijkt worden met een wel zeer merkwaardig kerkgebouw: een zogenaamde 'dubbelkerk' waarin niet alleen twee gezindtes, maar twee werelden met elkaar verenigd zouden moeten worden, te weten de katholieke en de protestantse. Er werden twee concrete plannen uitgewerkt ter realisatie van dit idee: een meer conventioneel langgerekt, rechthoekig gebouw waarin een centrale as twee identieke ruimtes spiegelt — een voor de protestante en een voor de katholieke eredienst — en een voor Nederland unieke centraalbouw; een 'Pantheon', waarin binnen de ronde omarming van het gebouw, als een soort broedse kip, zich twee ovaalvormige ruimtes bevinden, ook nu weer angstvallig identiek gehouden. Een schoolvoorbeeld van wereldvreemdheid, van een tot een uiterste doorgevoerd pragmatisme, of juist een toonbeeld van moed en durf? Uiteindelijk heeft slechts een stikfoutje het verweven van twee werelden kunnen voorkomen. In de zomer van 1810 was de Verlichting op Het Loo voorbij; de koning moest voortijdig vluchten en dat nog wel door toedoen van zijn keizerlijke broer te Parijs. Het project verdween daarmee in de la van de Zeer Gewenste Doch Nooit Uitgevoerde Plannen.

Lodewijk Napoleon gaf met dit project wel een zeer directe uitwerking aan zijn ideaal om bestaande godsdiensttegenstellingen te overbruggen, om het gevaar van een zich toen al verzuilend en versnipperend Nederland voor de gouden formule 'moderniteit = eenheid' af te wenden. Moderniteit, verlichting en oecumene zijn drie handen op een buik, of beter gezegd, drie elementen die moeten samenleven onder een dak. De eerder besproken plannen van de Duitse architect Friedrich Ludwig Gunkel (1743-1835) geven aan dit gedachtegoed een bizar tintje. Of beter gezegd; wat Gunkel met zijn bouwplannen aantoonde, was hoe akelig dicht een ideologie die zo is gericht op vooruitgang en rationaliteit, grenst aan het bizarre, het bijna irrationele, het vervreemdende. De geschiedenis van de bouw van een simultaan-kerk op Het Loo zou een smeuge episode kunnen vormen in de fantastische vertellingen uit de Nederlandse architectuurgeschiedenis; het verhaal roept bij mij associaties op met de architectonische follies, zoals die zijn geanalyseerd door Wim Meulenkamp (*Follies: bizarre bouwwerken in Nederland en België*, 1995). De wankelende scheidslijn tussen rationaliteit en irrationaliteit, die als een rode draad door het boek loopt, wordt wat mij betreft nog aangescherpt door de vakkundige historische methodiek van Von der Dunk. Von der Dunk toont zich een nuchter, bekwaam historicus die op bijna onderkoelde wijze, als een feitelijk-degelijke Sherlock Holmes, zich een weg baant door deze vreemde episode uit de architectuurgeschiedenis. Daarmee is het boek ook een toonbeeld van goed architectuurhistorisch onderzoek. Het boek presenteert zich als een uitgebreid artikel,

opgebouwd uit een aantal afzonderlijke registers die samen de collage van Von der Dunks analyse vormen. In een ietwat archaïsche toonzetting somt hij de resultaten van zijn noeste arbeid op: 'Achtereenvolgens zullen zo ter sprake komen: 1 'De voorgeschiedenis van het onderhavige project'. 2 'De ontwerper, Friedrich Ludwig Gunckel, en zijn levensloop'. 3 'De opzet van Plan A, en zijn historische wortels'. 4 'De opzet van Plan B, en zijn historische wortels'. 5 'De verschillende eisen, die aan een protestantse en aan een katholieke kerk gesteld werden, en hun consequenties voor de hoofdopzet van de Apeldoornse plannen'. 6 'De (onmogelijkheid, katholieken en protestanten onder een dak samen te brengen'. 7 'De kerkpolitiek van Lodewijk Napoleon die aan de plannen ten grondslag lag'. Het mes snijdt aan twee zijden: met zijn archaïsche, soms ietwat ouwelijke en soms prettig ironiserende historische stem, laat Von der Dunk allereerst een heel gedegen staaltje historisch onderzoek zien. Maar daarnaast is het merkwaardig genoeg juist deze beheerste, rationele, van historische methode doordrongen stem die bijdraagt aan het gevoel van vervreemding dat het boek bij de lezer achterlaat.

Eén van de meest interessante aspecten van deze geschiedenis is de vraag naar de verlichte kerkpolitiek die dit hele bouwproject uiteindelijk mogelijk heeft gemaakt. Zoals gezegd ging het de Franse vorst om het overbruggen van bestaande godsdiensttegenstellingen. Juist nadat de Hervormde Kerk haar hegemonie had verloren en er een soort pluriforme zee van ieder voor zich zeer omvangrijke religieuze minderheden overbleef, was het meer dan ooit zaak de binnenlandse rust te waarborgen door een eind te maken aan al die religieuze fragmentatie. Maar het ging om meer dan alleen maar een bestuurskundige noodzakelijkheid; het waren in de eerste plaats verlichte principes, geschraagd door een ideologie. In navolging van zijn beroemde broer streefde Lodewijk Napoleon naar een redelijke religie, naar het realiseren van een maatschappelijke rol voor religie in de breedste zin van het woord. Waarmee in een adem ook het clichématige beeld van een religie uitsluitende moderniteit is bijgesteld. De allochtone koning, zo stelt Von der Dunk, stelde zich te midden van alle verbeterde twisten zo onpartijdig als mogelijk op; als katholiek temidden van de hervormden en als hervormd temidden van de katholieken, zoals hij het zelf later in zijn *Gedenkschriften* formuleerde. Verzoenen en verdragen, daar ging het om; de waarde van religie was niet gelegen in dogmatische haarkloverij, maar juist in het bijbrengen van een algemeen zedelijk besef, waardoor de staatsburgers nog beter doordrongen zouden zijn van hun rechten, maar vooral ook van hun plichten. Brede, algemene kerken zouden er moeten worden gevormd, waarbij maximaal een onderverdeling in katholiek en protestant was toegestaan; dit onder strikte controle van de regering, zodat functie en organisatie van de kerken uiteindelijk ondergeschikt zou worden aan de doeleinden van de staat. Geen dogmatiek die verdeelt, maar een ethiek die samenbindt: echter, zo gemakkelijk lieten de Nederlandse broeders zich de angel uit hun controverses niet ontnemen. Von der Dunk vermeldt de analyse van een ambtenaar van Binnenlandse Zaken, die stelde dat een met dwang opgelegde fusie de bestaande kloven alleen maar zou verdiepen, in plaats van dempen: het oud zeer was nog te zeer aanwezig. Wel waaide er, met het binnensijpelen van verlichte opvattingen, geleidelijk aan een andere wind in kerkelijk Nederland. Door het zich steeds nadrukkelijker manifesteren van een verlicht gedachtegoed werden de bestaande dogmatische geschillen minder vanzelfsprekend. Er werden nu toenaderingspogingen tussen de gezindten op gang gebracht; dit resulteerde in 1796 zelfs in een circulaire gericht aan de verschillende protestante kerkgenootschappen, waarin onder andere gesteld werd dat het gezamenlijk erkennen van de Bijbel als richtsnoer nooit mag resulteren in wederzijds verdoeming op basis van slechts een verschil in interpretatie. Uiteindelijk mochten deze verlichte pogingen echter niet baten, de neiging van kerkgenootschappen om zich te verliezen in een schier eindeloos spel van splitsen en splijten bleek hardnekkig.

Het is de vertaling van een zo nadrukkelijk naar Verlichting strevende ideologie in een

architectonisch, concreet-fysiek beeld, die mij het meest fascineert in dit boek. Aan het eind van het boek vertelt Von der Dunk, hoe het toonbeeld van verlichte tolerantie in de tweede helft van de achttiende eeuw werd gevormd door het Pruisen van Frederik de Grote, en wel in het bijzonder door de stad Berlijn. Lutheranen, hugenoten, katholieken en joden leefden er vreedzaam naast elkaar, elk met hun eigen heiligdom. Frederik wilde dat deze geslaagde Verlichting, de trots van de stad, letterlijk bekroond zou worden met een majestueus gebaar in de vorm van een eigentijds Pantheon. Een modern Pantheon, een grote koepelkerk, nu niet als symbool voor de vereniging van alle goden, maar voor de vreedzame coëxistentie van alle godsdiensten, voor alle geloofsrichtingen die in de stad aanwezig waren. In elke nis zou de eredienst van een ander kerkgenootschap plaatsvinden, zodat onder het omspannende baldakijn van een grote koepel ieder op zijn manier zalig kon worden, zo stelt Von der Dunk. De vertaling van een bepaald gedachtegoed naar een concrete architectonische vorm betekend zo in feite een moeizaam balanceren op het grensvlak tussen rationaliteit en irrationaliteit; het toont aan, hoe gemakkelijk het sublieme gebaar zich verstrengelt met het groteske, hoe gemakkelijk authentieke opvattingen afglijden naar pastiche. De Duitse architect Gunckel zag onder het bewind van Lodewijk Napoleon zijn kans schoon om een evenknie van Berlijn in Holland te realiseren. 'En de navel van deze nieuwe wereld vol verdraagzaamheid vormde Apeldoorn,' voegt Von der Dunk daar veelbetekenend aan toe.

Het besef dat de mens als burger aanspraak kan maken op bepaalde rechten, volkssoevereiniteit, een optimistisch geloof in de maakbaarheid van de samenleving; al deze zaken die ons nu bijna als clichés in de oren klinken, werden toen voor het eerst in het geweten van de nieuwe bestuurders verankerd.

Rixt Hoekstra

J. Dankers, J. van der Linden, J. Vos, *Spaarbanken in Nederland. Ideeën en organisatie, 1817-1990* (Amsterdam: Boom, 2001, 460 blz., €22,46, ISBN 90 5352 643 9).

De eerste spaarbanken in Nederland, die in Haarlem en het Friese Workum, werden gesticht door de desbetreffende afdelingen van de Maatschappij tot nut van 't Algemeen, ook bekend als het Nut. Dit waren regionale hervormingsgezinde genootschappen van de burgerij ontstaan in de late achttiende eeuw die verspreiding beoogden van de beschavingsidealen van de Verlichting. Eén van deze idealen was de opvoeding van het volk tot spaarzaamheid die als een zedelijke deugd werd beschouwd. Dit bracht de Haarlemse boekhandelaar A. Loosjes Pzn. en de Friese predikant H. Niebuur Ferf ertoe in 1817 naar Schots en Hamburgs voorbeeld de eerste Nutsspaarbanken te stichten. Beide initiatieven werden het begin van de spaarbankbeweging in ons land. De lotgevallen hiervan tot 1990 zijn het onderwerp van het onderhavige boek. In deze geschiedschrijving staan drie aandachtsvelden centraal. In de eerste plaats is dit de idealistische grondslag van het spaarbankwezen in Nederland. Het tweede aandachtspunt is de ontwikkeling van de spaarbanken als onderdeel van de financiële sector. In de derde plaats schenkt deze geschiedschrijving nauwgezet aandacht aan de opmerkelijke wisselwerking tussen de zich voortdurend veranderende samenleving en het spaarbankwezen gedurende bijna tweehonderd jaren. Gemeenschappelijk kenmerk van deze aandachtsvelden is een ontwikkeling langs lijnen van geleidelijkheid en grote bedachtzaamheid met rond 1990 het ietwat paradoxale eindpunt waar de spaarbanken uit het straatbeeld verdwenen zijn.

Opmerkelijk was het oogmerk van de nieuw opgerichte spaarbanken die de lagere standen wilden oefenen in de oudvaderlandse deugd van spaarzaamheid. Spaarzin zou volgens de vaak